

Giddens modernizációelmélete

Intézményi átalakulás és politikai praxis

A szociológia első teoretikusai – Comte, Spencer, Durkheim vagy Weber – között hallgatóságos konszenzus volt a tekintetben, hogy a társadalom tudománya nem csupán szűkebb szak tudományos kérdések megválaszolására hivatott, hanem emellett az olyan filozófiai vitákhoz való hozzászólásra is, mint amilyen a modernitás mibenlétére vonatkozó. Ugyanakkor, ahogy a szociológia fokozatosan professzionalizálódott, ez a szempont egyre inkább háttérbe szorult. Ezen a helyzeten a kontinentális társadalomelmélet-alkotók azon új generációjának megjelenése változtatott, melybe Bourdieu, Luhmann és Habermas mellett Giddens is tartozik. Ők, hasonlóan a klasszikusokhoz, a szociológiára úgy tekintettek, mint a modernitás komplex kérdéseinek megválaszolására leginkább hivatott diszciplínára.

Ebbe a kontextusba ágyazódnak Giddens modernizációelméleti vizsgálódásai is. Az egy korábbi tanulmányban (Sík 2013) részletesen bemutatott strukturációelmélete (Giddens 1984) bizonyos szempontból előkészület a modernizáció kordiagnózisának kidolgozásához.¹ A társadalomelméleti keretek kijelölik a modernizáció elemzésének legfontosabb szempontjait. Eszerint a modernitás alapvetően az intézményeknek (a struktúra), a cselekvőnek (a reflexív, a praktikus tudat és a tudatalatti), valamint a kettő találkozási felületének (az interakcióknak) az átalakulásaként jellemezhető. Ezekben a szinteken jelentkeznek azok az újszerű kihívások, melyekre a cselekvőknek és az intézményeknek megoldást kell találniuk. A kritikai elmélet feladata ebben a konstellációban a megoldáskeresés reflexív folyamatának segítése, a fennálló viszonyok elemzése és a cselekvési horizontok felvillantása. Az e különböző szinteken zajló átalakulásokra vonatkozó gondolatait a '90-es évektől kezdődően folyamatosan dolgozta ki Giddens. Jelen tanulmányban az intézményi átalakulásokat és a rájuk adható kollektív, vagyis politikai válaszokat elemzem.

A tanulmány elkészítését az az OTKA – K 105076 támogatta.

1 A társadalomelméleti szintről a modernizációelméleti szintre áttérve Giddens a formális kérdésekről a szubsztanciális kérdésekre helyezte át a hangsúlyt. Ahogy arra Thrift rámutat, ezzel bizonyos szempontból az elmélet belső logikáját teljesítette be. Minthogy a strukturációelmélet központi hangsúlyt fektet az elemzés kontextuális jellegére, így kifejtések egy bizonyos ponton túl elkerülhetetlenül tartalmi kérdésekre fut ki (Thrift 1984).

Az intézmények átalakulása

A modernitás következményei (The Consequences of Modernity) – ezt a címet viseli a társadalomelméletiről modernizációelméletre történő orientációváltás programadó esszéje. A címválasztás elsősorban a posztmodern kapcsán kirobbant vitában való állásfoglalásként értelmezhető (Giddens 1990: 150). Giddens álláspontja szerint napjaink új korszakként való értelmezése alapvetően téves. Az újszerű tapasztalatok sokkal inkább abból fakadnak, hogy a modernitás következményei egyre élesebben mutatkoznak meg. Éppen ezért a posztmodernitás helyett napjainkat sokkal inkább helyénvaló a „késő modernitás” jelzővel illetni. Ahhoz, hogy ennek mibenlétét tisztázzuk, óhatatlanul azonosítanunk kell a klasszikus és késő modernitás viszonyát a tradíciókhoz.

A modernizáció első hulláma az – elsősorban vallási jellegű – tradíciók elleni támadás formáját öltötte. Ebből azonban kezdetben korántsem következett poszttradicionális berendezkedés. A felvilágosodás és a modern nemzetállamok létrehozták saját tradícióikat, melyek tartalmilag eltértek ugyan a vallásiaktól, funkcionálisan azonban nem. Ezek a tradíciók továbbra is egyfajta kollektív emlékezetként szolgáltak, egyazon szemantikában rendezve el a világ dolgait.² Továbbá hatalmi-legitimációs források voltak, meghatározva a társadalmi szerepeket és intézményeket. Mindemellett továbbra is „örzökre” támaszkodtak, akik lokálisan érvényes, abszolutisztikus, szubsztantív tudásokat képviseltek. A modernizáció második, reflexív hulláma ennek a konstellációnak a fokozatos eltűnését eredményezte.³ A késő modernitás reflexivitásának köszönhetően a modernitás további ellentmondásai és patológiái mellett annak kvázitradicionális mivoltát is számos bíráló érte. Így az egydimenziós világértelmezésekbe vetett bizalom megrendült, és az azon alapuló intézményi struktúra átadta helyét egy plurális poszttradicionális rendszernek. Ebben immáron nem örzök, hanem „szakértők” a világ értelmezésének kitüntetett szereplői, akik az előbbiekkal szemben dekontextualizált, formális, falszifikálható, univerzális ismeretekkel operálnak (Giddens 2013 [1994]).⁴

Ebben az értelemben a késő modernitás a tradíció mint tradíció kritikájának talapzatán nyugszik. Ahogy a tradíciók feloldódásával a modernitás következményei egyre jobban kiteljesednek, úgy válnak egyúttal egyre többek számára tényleges tapasztalattá. Ez a fontos változás vonja magával a reflexivitás – mind az egyéni cselekvők, mind pedig az intézmények szintjén – megfigyelhető fokozódását. A reflexivitás késő modernitásban lezajló fokozódása a tradíció gyengülését okozza, és ebben az értelemben diszkontinuitásokat szül. A posztmo-

2 A rutinok kereteinek kijelölése és biztosítása okán a tradíció az ontológiai biztonság megteremtésének fontos bázisa is volt egyben. Ennek elsősorban a poszttradicionális kor sajátos problémáinak számbavételkor lesz jelentősége: az ontológiai biztonság megteremtése ekkor külön feladattá válik. E feladat elvégzésének kudarca ad kulcsot a tradícióhoz való visszafordulás, a tradíció addikció formájában való pótlásának mint patológiának, valamint a tradíció „muzealizálásának” az értelmezéséhez (Giddens 2013 [1994]: 63–69).

3 Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a tradíciók teljesen eltűntek volna a késő modernitásban. Csupán arról van szó, hogy egy szelekciós folyamatnak lettek alávetve. Azok voltak képesek fennmaradni, amelyek diszkurzívan tudtak viszonyulni a többi tradícióhoz, és nem csupán az erőszakban látták a különbségek kezelésének módját (Giddens 2013 [1994]: 92–94).

4 Ahogy arra Beck rámutat, bár Giddens helyesen veszi észre, hogy indokolatlan a modernitás utáni korszakról beszélni, azt nem látja, hogy legalább ennyire indokolatlan a premodernitás vagy a korai modernitás végét vizionálni. Ehelyett abból kell kiindulni, hogy napjaink társadalmában e korszakok sajátosságai párhuzamosan jelennek meg (Beck 1997).

dern teoretikusai e diszkontinuitásokat azonosítják csupán, azonban okukat félreértik, és így a reflexivitás formáját öltő, a modernitás egészén átívelő alapvető kontinuitást nem veszik észre (Giddens 1990: 2–4).

A reflexivitás folyamatos fokozódásával a korai modernitásban az intézmények is átalakultak, a megváltozott körülményekhez igazodó, új típusok jelentek meg. Ilyenek voltak a kapitalizmus kialakulásához kapcsolódó gazdasági és a nemzetállamok kialakulásához kötődő politikai intézmények. Ezek egyszerre tették lehetővé a lokalitásoktól való eloldódást, vagyis a tartalmi elvektől a formális elvek felé való elmozdulást; a formális keretek közé szorított térben és időben kiterjesztett rendszerek létrejöttét; valamint a mindettől elválaszthatatlan, egyéni és intézményi szinten megvalósított ön- és környezeti monitorozást.⁵ A modern intézmények kialakulása aligha értelmezhető a reflexivitás melletti további előfeltételek nélkül, vagyis az általános, mindenki által értett tárgyi szimbólumok, valamint az általános tudást előállító és fenntartó szakértői rendszerek nélkül. Az olyan univerzálisan értelmezhető tárgyi szimbólumok, mint amilyen a pénz is, lehetővé teszik, hogy térben és időben egymástól távoli felek konszenzuális keretek között folytassanak le társas cselekvéseket. Ebben az értelemben az univerzális tárgyi szimbólumok a lokális, tradíciókhoz kötött cselekvési keretekről való lekapcsolódást teszik lehetővé, és ezáltal egy virtuális rendet hoznak létre. Hasonló funkciót töltenek be azok a szakértői rendszerek is, amelyek a technikai-tárgyi világot működtetik. A társadalmisított környezeti világban tevékenykedve ezekre a – lokalitásoktól szintén eloldott, virtuális – rendszerekre támaszkodunk: rájuk bízunk térbeli mozgásunkat (közlekedés), megismerési folyamatainkat (tömegmédia) és biológiai újratermelésünket (élelmiszeripar) egyaránt (Giddens 1990: 21–28).

A lokális tradíciókról és a nem társadalmisított természetiről való lekapcsolódás egyik legfontosabb kérdése arra vonatkozik, hogy miként tarthatók fel ezek az új típusú absztrakt, univerzális intézmények. A tradíció által meghatározott interakciós rutinok, valamint a természethez való viszony rutinjai közvetlenül, próba-szerencse tesztek (*trial and error*) sorozatában kerülnek begyakorlásra konkrét mások, illetve konkrét helyszínek viszonylatában. Ezzel szemben az általános tárgyi szimbólumokhoz, valamint a technika révén társadalmisított környezethez definíció szerint nem közvetlenül alakítjuk ki viszonyunkat. Ezeket nem tudjuk abban az értelemben begyakorolni, ahogy a konkrét, és éppen ezért közvetlenül hozzáférhető környezetet. Hiszen pontosan abban az értelemben univerzálisak ezek a rendszerek, hogy bárhol és bármikor érvényesek, vagyis el vannak oldozva a lokalitásoktól és konkrétságoktól. Ilyenformán a modernitás újszerű intézményei egy újfajta viszonyulást, bizalmat igényelnek. A bizalom definíció szerint „vak”, vagyis olyan elköteleződést foglal magában, ami nem konkrét kiismerésen alapul, hanem egy hiten. Ebből fakadóan a bizalom elválaszthatatlan fogalmi párja a kontingencia. A bizalom ugyanakkor nem „vakhit”, hanem egy valószínűségi becslés: annak feltételezése, hogy adott konkrét cselekvéshelyzetben az elvárt általános elvek érvényesülnek. Becslésként a bizalom magában foglal egy kognitív mozzanatot, a reflexivitást. Ez kiterjed nem csupán a környezeti viszonyok felmérésére (hatalmi viszonyok, rivalizáló értékek), hanem a cselekvések nem szándékolt következményeinek –

5 Nem mellékesen ezekhez az átalakulásokhoz kötődik a szociológia kialakulása is: az nem más, mint a strukturális reflexivitás intézményesített formája. Ebben az értelemben mondja azt Giddens, hogy maga a „modernitás mélyen szociológiai” (Giddens 1990: 43). E szerepéből fakadóan hat vissza a szociológiai tudás folyamatosan az általa vizsgált társadalmi jelenségekre: ahogy a cselekvők beépítik tevékenységükbe a tudomány által feltárt szempontokat (kettős hermeneutika).

szakértői rendszerektől származó tudás alapján történő – végiggondolására, vagyis a kockázatok lehető leghatékonyabb körének mérlegelésére is (Giddens 1990: 33–36).

A modernitás legfontosabb alaptapasztalata tehát a bizalom, a reflexivitás és a kockázatok által kijelölt fogalmi térben írható le.⁶ A modernitásban az interakciók és a rendszerek integrációját többé nem a tradíciók, hanem a kockázatok mérlegeléséhez kötött bizalom biztosítja. Ebből fakadóan a modern társadalmak nagyobb racionalitásgénnel jellemezhetők, amiért cserébe térben és időben sokkal kiterjedtebb formát öltenek. Ez tehát a modernitás ára fenomenológiai szempontból. Mindez ugyanakkor kiegészül intézményi feltételekkel is. Strukturális szempontból a modernitás négy párhuzamos intézményrendszer egyidejű fennállásán nyugszik: a magántőke és tulajdon nélküli munkaerő viszonyán és a szabadpiacon nyugvó kapitalista árutermelésen; a gépesített termelés, a természet technikai társadalmasításán, vagyis az iparon; a – foucault-i értelemben vett – állami felügyeleten, vagyis az információ és gyakorlatok ellenőrzésén; és az államon belüli és államközi erőszak kontrollján.⁷ Ez a négyféle intézményrendszer sok tekintetben előfeltételezi egymást, ebből kifolyólag összefüggő intézményi hálózatot alkot (Giddens 1990: 59–63).

A fenti intézményrendszerek expanziója a modernizáció kezdeti időszakában, bár folyamatos volt, nagyrészt megállt a nemzetállamok határainál. Napjainkra, a modernizáció radikalizálódásával, az egymástól térben és időben távoli cselekvők összekötése elé azonban már nem gördülnek ilyen akadályok. A modernitás intézményei globálissá váltak.⁸ E folyamat elsőként a gazdasági intézmények szintjén volt megfigyelhető, a születésétől fogva nemzetállamok helyett – wallersteini értelemben vett – centrumok és perifériák viszonylatában szerveződő kapitalizmus formájában. A kapitalista világgazdaság ugyanakkor önmagában nem lett volna képes stabil rendszerré válni. Ahogy a különböző modern intézményrendszerek nemzetállami szinten is összefüggő, egymásra támaszkodó hálózatot alkotnak, ugyanúgy globális szinten is feltételezik egymás nemzetközi formáját. A kapitalista világgazdaság mindenekelőtt az iparosítás expanziójára támaszkodik, vagyis az ipari termelés nemzetközi munkamegosztására. Ez egyfelől az ipari termelés – negatív és pozitív – következményeinek globalizálódásához vezet, másrészt az információáramlás minden korábbi kornál szélesebb körűvé válásához. A globális munkamegosztás és a kapitalizmus továbbá előfeltételezi nemzetállamok stabil rendszerét, ami nem más, mint az erőszak-monopólium határainak nemzetközileg elfogadott rendje. Ez természetesen nem nélkülözheti az erőszak-monopolisták egymással szembeni egyensúlyát biztosító globális katonai szövetségi rendszert, a globális fegyveres konfliktusok megelőzésének előfeltételét (Giddens 1990: 70–78).

Az egyre jobban kiteljesedő és egyúttal egyre inkább elterjedt modern intézményrendszer – ahogy arra korábban utaltam – újfajta kihívásokat is teremtett. Ezek között kulcs-

⁶ Ebből kifolyólag Giddens egy helyen úgy jellemzi a modernitást, mint a hétköznapi és globális „kísérletezések korát”. A cselekvés alapmodellje minden szinten a – különböző cselekvési alternatívákra való reflexió, becslés és empirikus próba mozzanatait magába foglaló – kísérletezés lett (Giddens 2013 [1994]: 58–59).

⁷ Ez a négyféle intézménytípus, bár erre Giddens expliciten nem utal, sok szempontból a parsonsi AGIL-séma alternatívájaként értelmezhető. Azzal szemben ugyanakkor nem analitikus-deduktív, hanem induktív-empirikus úton kerül bevezetésre.

⁸ Míg a modernizáció első hulláma szinte kizárólag a nyugati államok belügye volt, addig mára a világ összes országa kölcsönhatásban áll egymással, és ezért a modernizáció globális ügy lett (Giddens 2013 [1994]: 86).

fontosságú a nem csupán absztrakt, univerzális, de egyúttal globális intézményekbe vetett bizalom kérdése. A nemzetállami és a globális intézmények hasonlítanak a tekintetben, hogy mindkét esetben a személyesen kitapasztalható tradíció helyett egy univerzális elv alapján kell megbízni a személy szerint nem ismert társakban és cselekvési keretekben. A tekintetben viszont eltérnek egymástól, hogy a globális intézmények esetében a kockázatok sokkal kevésbé felmérhetőek, ebben az értelemben a bizalmat sokkal nehezebb megteremteni. Ezen a ponton olyan, az univerzális elvek konkrét cselekvéshelyzetekbe történő beágyazódását elősegítő mechanizmusokra kell utalni, amelyek képesek e modernitással járó többletfeladat elvégzésére.

Azt, hogy a bizalom kérdése a modernitásban kulcsfontosságú, már az olyan korai teoretikusok is felismerték, mint Simmel. A nagyvárosi élet előfeltétele az a – premodern társadalmakban elképzelhetetlen – beállítódás, hogy az idegenekkel szemben a gyanakvás helyett, ha nem is bizalommal, de legalábbis közönnyel viseljük (Simmel 1973 [1917]). Ezt a közönnyt olyan – a praktikus tudat által koordinált – öntudatlan gesztusokkal fejezzük ki, mint például a másik bámulásától való tartózkodás, a nem velünk folytatott dialógusok ignorálása. Ezek az alakítások az ismeretlen mások viszonylatában teremtik meg és tartják fenn a bizalmat, afelől biztosítanak, hogy a fizikai közelség ellenére egy virtuális távolságot fenntarthatunk (Giddens 1990: 80). A további formális személyközi viszonyokban az illemszabályok, szokások formájában intézményesített alakítások teremtik meg a másik iránti bizalmat.⁹ Az informális viszonyokban pedig a közösen kialakított rutinok. A modernitás intézményei iránti bizalom megteremtése ezeknek a mechanizmusoknak a kontextusába ágyazódik, noha sok szempontból el is tér tőlük.

Az absztrakt rendszerek működése nagyrészt rejtve marad a hétköznapi cselekvők előtt, akik azt egyébként is csak a legkritikább esetben tudják szakértőként megítélni. Ennek megfelelően a beléjük vetett bizalom nem szakértői szempontok alapján történő kockázatbecslés formáját ölti, hanem azokban a cselekvéshelyzetekben formálódik, ahol a laikusok és az absztrakt rendszerek képviselői interakciót folytatnak. Ezekben a helyzetekben az absztrakt rendszer képviselői homlokzati alakításuk részeként mindent megtesznek azért, hogy elleplezzék a rendszer tényleges működési körülményeit, vagyis mindazt a belső kontingenciát és kockázatot, ami működésüket jellemzi (ezért van az, hogy a doktor szerepdefiníciójából fakadóan nem mutathatja ki esetleges bizonytalanságát, vagy a tanár a közvetített tudást illető kételyeit). A laikusok ugyanakkor korántsem fogadják el reflektálatlanul az eléjük tárt információt. Reflexív tudatuk révén folyamatosan monitorozzák, és önállóan értékelik a szakértőket.

Mínthogy az absztrakt rendszerek képviselőivel lefolytatott interakciók központi fontosságúak a beléjük vetett bizalom fenntartása szempontjából, egyúttal ezeken a pontokon a legsérülékenyebbek a rendszerek. Ezekben a helyzetekben tárulnak ugyanis fel a modern intézmények kockázata.¹⁰ Ezek – a nemzetállami intézmények tekintetében – rendre a politikai felügyelet, az erőszak monopóliumának, a piacgazdaság és az iparilag újratermelt környezet;

⁹ Így például megvannak a keretei az ismeretlen másikkal kezdeményezett interakciónak, a közönyből való kilépésnek (köszönés), vagy a különböző szerepekhez kötődő interakcióknak (Giddens 1990: 82).

¹⁰ Ezen a ponton Giddens Beck munkáihoz kapcsolódik (1990: 124–125).

a globális intézményrendszerek tekintetében a nemzetállamok rendszerének, a katonai világrend, a globális piacgazdaság és a munkamegosztás kockázatai.¹¹ Az ezen intézmények vonatkozásában tapasztalt kudarcok magának a rendszernek az inkompetenciáját igazolják. A kudarcok sorozatos ismétlődése – a kockázatok pragmatikus elfogadása helyett – könnyen széksziszhez, bizalommegvonáshoz vezethet. Azt, hogy a bizalom vagy bizalmatlanság különböző fajtái közül melyik reakció valósul meg, elsősorban a cselekvők reflexív tudata határozza meg. Ebben az értelemben a modernítésben az intézmények iránti bizalom elválaszthatatlan a reflexivitástól és a hozzá kapcsolódó kognitív kockázatbecsléstől (Giddens 1990: 84–92).¹²

A strukturációelmélet alapján belátható, hogy az ontológiai biztonság kapcsán mindez jelentős veszélyeket rejt magában. Míg a premodern társadalmakban az ontológiai biztonságot elsősorban a személyesen ismert társakkal lefolytatott interakciók tartották fenn, addig a modernítésben ez a feladat egyre inkább a személyesen nem, pusztán az intézményes beágyazottságon keresztül ismert társakkal való kapcsolatokra hárul. Azáltal, hogy az absztrakt intézményekbe vetett bizalom sokkal inkább kontingensnek tekinthető a konkrét másokba vetett bizalomnál (nem a kitépasztaláson alapul, hanem a kockázatbecslésen és reflexión), az ontológiai biztonság megteremtésének késő modernitásbeli keretei is sokkal instabilabbnak tekinthetők. Ebből kifolyólag válik napjainkban egyre inkább kérdésessé az identitás és az ontológiai biztonság, valamint elterjedt az „egzisztenciális szorongás”, az „értelemvesztés”. Az ezek kapcsán támadó problémák és kihívások jelölik ki a késő modernitás sajátos kihívásait: a világba vetett bizalom és az értelmes élet individuális megteremtésének feladatait (Giddens 1990: 100–102).¹³ Mindezek a problémák magához a modernizáció reflexív mozzanatához vezetnek: a fennálló keretek intézményi és egyéni kritikájának és megváltoztatásának, vagyis a tág értelemben vett politikának a kérdéseihhez.¹⁴ Az alábbi szakaszokban ezt a kérdést járom körbe.

Politika és praxis a késő modernítésben

Miután áttekintettük a modernizáció során az intézmények szintjén lezajlott legfontosabb változásokat, rátérhetünk a cselekvő és struktúra kölcsönhatását, vagyis a strukturáció folya-

11 A premodern társadalmakban e társadalmisított és globalizált kockázatok helyett elsősorban a természeti csapásokban, valamint a külső és belső erőszakban rejlő kockázatok merültek fel (Giddens 1990: 102). Fontos különbség, hogy ezekkel kapcsolatban a reflexivitásnak jóval kisebb szerepe volt, ezek sorsszerű események voltak, melyekre becslés legfeljebb a mágikus-vallási keretek között volt adható, nem pedig a reflexív kockázati kalkulus révén.

12 Ahogy Giddens rámutat, különösen érdekes ebből a szempontból végiggondolni a képviselői demokrácia intézményrendszerét és feltenni a kérdést, vajon a fennálló politikai intézményrendszer a szakértőivel való interakciókban mennyire győzi meg a laikusokat hatékonyságáról (1990: 91)?

13 A premodern társadalmak sajátos kihívásai az értelemvesztés helyett a vallási-mitológiai világértelmezés keretei között voltak értelmezhetők a megkérdőjelezetlen szabályok megsértéséből fakadó kegyvesztettségként (Giddens 1990: 102)

14 Másfelől az identitás és az intimitás kérdéseihöz vezetnek. A késő modern társadalmakban a tradíciók felbomlása következtében az én meghatározása olyan feladattá válik, amivel mindenkinek magának kell megküzdenie. E küzdelem során ugyanakkor különösen fontosá válnak azok a személyközi kapcsolatok, ahol az identitás megmutatható, és áltál az én számára is meghatározható (Giddens 1990: 123–124). Giddens több könyvében is megvizsgálja ezeket a kérdéseket (Giddens 1991, 1992).

matát érintő átalakulásokra. A késő modernitás intézményi struktúráját a dekontextualizált, globalizálódó absztrakt szakértői rendszerek alkotják. E rendszerekhez a cselekvők a bennük rejlő kockázatok okán ambivalensen viszonyulnak. Egyfelől rájuk vannak utalva, hiszen a rendszerek a legapróbb részletekig átszövik a hétköznapi életet. Ennek ellenére e rendszerek nem rendelkeznek megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel. Közismertek kockázataik és korlátai, ezért a cselekvők gyanakvással tekintenek rájuk. E távolságtartásnak ugyanakkor nagy ára van: a poszttradicionális korban a társadalmi intézmények az identitást és az ontológiai biztonságot immár nem képesek biztosítani. Így ezek megteremtése és fenntartása az egyéni cselekvők feladatává válik.

A strukturáció folyamata ebben a konstellációban radikális változásokon ment át. Egyrészt a cselekvők minden korábbi kornál nagyobb reflexiós potenciállal rendelkeznek.¹⁵ A szakértői rendszerekhez kapcsolódva saját tapasztalatukat messze meghaladó tudásokra támaszkodhatnak a cselekvési alternatívák mérlegelésekor. Másrészt a cselekvők minden korábbi kornál nagyobb szabadsági fokkal jellemezhetők. A poszttradicionális szakértői rendszerek egyike sem határozza meg ugyanis kizárólagosan a cselekvési célok körét. Harmadrészt a cselekvők minden korábbi kornál nagyobb mértékben magukra vannak hagyva. A tradíciók feloldódásával egzisztenciális kérdések sokaságával kell hétköznapijaik során megbirkózniuk. Mindebből következően a cselekvők minden korábbi kornál nagyobb politikai potenciállal bírnak. Minthogy ontológiai biztonságukat csakis saját döntéseik és cselekvéseik révén biztosíthatják, rá vannak kényszerítve a kockázatokkal való önálló szembenézésre és a valóság autonóm meghatározására, adott esetben megváltoztatására.

Mindezeknek a változásoknak a következtében a késő modernitás minden korábbinál dinamikusabb kor. Az intézményi környezet arra predesztinálja a cselekvőket, hogy folyamatosan törekedjenek önmaguk és a szakértői rendszerek monitorozására, és erre támaszkodva tudatosan hozzák létre önmagukat és formálják intézményi környezetüket. Az egyrészt megkerülhetetlenül politikai jellegű, másrészt egzisztenciális karakterű strukturáció folyamata ebben az értelemben a késő modernitás kulcsjelenségévé válik. Giddens ezen újfajta strukturációs forma megnevezésére vezeti be az „életpolitika” fogalmát, ezzel fejezve ki a késő modernitás egzisztenciális és politikai karakterét.¹⁶ Az életpolitikai alapokon nyugvó, strukturáció folyamata által meghatározott modernizáció nem hozható összefüggésbe sem egy evolúciós, sem egy teleologikus fejlődési pályával. Egy nagyszabású, kontrollálhatatlan, globális kísérlethez hasonlítható, amit bár egyre nagyobb reflexivitás kísér, mégis magában rejtji az emancipáció és – az ökológiai katasztrófák formájában – a végső pusztulás lehetőségét egyaránt.¹⁷

Kérdés, e kordiagnózis fényében milyen politikai célok tekinthetők megalapozottnak, a praxis milyen keretei tanácsolhatók a szociológia intézményi reflexiójához forduló hétköznapi cselekvőknek? Giddens álláspontja szerint e kérdésekre egy józan „utópikus realizmus” adhatja meg a választ. Az utópikus gondolkodás nélkülözhetetlen, ha célokat akarunk megfogalmazni. Ugyanakkor ahhoz, hogy elkerüljük e célok megvalósítása közben potenciálisan

15 Egy helyen Giddens ezt úgy írja le, hogy a késő modernitás az „okos emberek világa” (1995: 7).

16 Ezen a ponton elsősorban az „életfilozófia” terminusára érdemes asszociálni. E filozófiával és a benne vizsgált egzisztenciális kérdéseken alapul ugyanis az életpolitika kifejezés is.

17 A metafora, amivel jellemzi ezt a mozgást, egy hindu ünnephez kötődik, melynek során a világ uraként megjelenő Krisnát szimbolizáló Dzsagannáth-kocsi kerekei alá vetik magukat az emberek, feláldozva (átadva) magukat az élet elkerülhetetlen és átláthatatlan folyásának (Giddens 1990: 139).

megjelenő, nem szándékolt patológikus mellékkövetkezményeket, realistának kell lennünk, és a legveszélyesebb mellékkövetkezményeket meg kell próbálnunk kiszűrni. Ebben az értelemben az utópikus realista egyidejűleg tekint a kevesebb szenvedést tartalmazó alternatív társadalmi formációk irányába, és figyel a azonosított és felderítésre váró kis valószínűségű, ám nagy veszélyességi fokú kockázatokat. Egyszerre törekszik a kisebb egyenlőtlenségek és a nagyobb ontológiai biztonság irányába, és próbál meg elkerülni potenciálisan akár globálisan is végzetes katasztrófákat (Giddens 1990: 154–156).

Az alábbi táblázatban az utópikus realizmus ilyen értelemben vett mozgásterét mutatom be, a Giddens által azonosított legfontosabb intézmények szerinti bontásban.

1. táblázat. A modernizáció tendenciái és politikai potenciálja

Késő modernitás központi intézményei	Az intézmények globalizációs tendenciái	A modernitás nagy hatású kockázatai	Emancipatorikus politika	Életpolitika	Potenciális aktorok
Kapitalizmus (gazdaság)	Világgazdaság	Világgazdasági növekedés összeomlása / egyenlőtlenségek növekedése	Bőség társadalma	Társadalmasított gazdaság	Munkásmozgalmak
Felügyelet (adminisztratív rendszer)	Nemzetállamok szövetsége	Totalitárius rendszerek	Többszintű participatív demokrácia	Koordinált világrend	Szólásszabadság és demokrácia mozgalmak
Erőszak (hadsereg, rendőrség)	Katonai világrénd	Nukleáris konfliktus	Demilitarizáció	A háború meghaladása	Békemozgalmak
Ipar (mesterséges környezet)	Nemzetközi munkamegosztás	Ökológiai katasztrófa	Technika humanizálása	Az ökológiai gondoskodás globális rendszere	Ökológiai mozgalmak

Az utópista realizmus – a kockázatokat számba véve – mindenekelőtt az óvatosság szempontjait jelöli ki. Ennek megfelelően figyelmet fordít a globalizálódó kapitalizmus összeomlásának elkerülésére, a nemzetállamok és a nemzetállam-szövetségek totalitárius tendenciáinak ellensúlyozására, a fegyveres – különösen a nukleáris – konfliktusok megelőzésére és az ökológiai katasztrófák esélyének csökkentésére. E kockázatok elhárításának imperatívuszát szem előtt tartva lehet elkezdni a jelenlegi intézményi struktúra átalakulásaként létrejövő, ugyanakkor azon túlmutató társadalmi berendezkedés körvonalain gondolkodni. E gondolkodásnak egyidejűleg négy egymással összefüggő szintre kell figyelnie: a lokalitás társadalmi és politikai realitására, a világtársadalmon belüli geopolitikai erőviszonyokra, az emancipáció, vagyis az egyenlőtlenségek csökkentésének szempontjaira és a cselekvők ontológiai biztonságával összefüggő egzisztenciális és identitáskérdésekre (Giddens 1990: 156–157).

Mindezek alapján Giddens szerint alapvetően két irányba indulhatunk el a jelenleg fennálló intézménystruktúra alternatíváit kutatva: az emancipáció, illetve az életpolitika szempontjai szerint. Az egyenlőtlenségek csökkenését szem előtt tartva a globális kapitalizmus fejlődési potenciáljáról belátható, hogy potenciálisan a szűkösség rendjén túlmutató berendezkedés irányába mutat. Ezt kiegészítheti a politikai rendszer nagyobb participációt megcélzó átalakítása, több döntési szint beiktatásával. Világpolitikai szinten a katonai leszerelés, a környezet szintjén az emberi élet szempontjainak ipari termelésbe való minél szélesebb körű beiktatása jelöli ki a kívánatos változások irányát. Az életpolitika szempontjai szerint a kapitalizmus átalakulásának irányát a munkakörülmények demokratizálása jelöli ki, vagyis az identitás szempontjainak megjelenítése a munka folyamatában. A társadalmisított és át-politizált gazdasági rendszerre épülhet rá egy nemzeteken átívelő felügyeleti-koordinációs rendszer, ami elsősorban információs funkciókat töltene be, nem pedig szabályozna. A hatalmi monopóliumok sűrűsödési pontjaiként leírható nemzetállamok elmosódása egyúttal a háború meghaladásának lehetőségét, valamint a globális természetvédelem erősödését is magában rejt (Giddens 1990: 163–168).

Mindezek a változások természetesen nem maguktól zajlanak le. A hétköznapi cselekvők, a belőlük szerveződő mozgalmak és az intézmények célzott törekvése nélkül aligha valósulhatnak meg. A globalizálódó civil mozgalmak talán a leglátványosabb szereplők ezek közül, hiszen működésük expliciten a késő modernitás kihívásai mentén szerveződik, céljuk a fennálló intézményi keretek megváltoztatása. Ezek között a legrégebbiek az egyenlőtlenségek csökkentéséért és a munkakörülmények javításáért küzdő munkásmozgalmak, valamint a szólásszabadságért, demokratizálódásért harcoló civil szervezetek. Mellettük a világháborúk után jutottak egyre szélesebb nyilvánossághoz a pacifista mozgalmak, melyek a nukleáris fegyverek megjelenése óta újabb lendületet kaptak. A legújabb, ugyanakkor napjainkban talán leghangosabb civil szerveződések a természeti környezet védelmének célját tűzték ki maguk elé (Giddens 1990: 158–163).

Bár a globális civil mozgalmak a strukturáció folyamatának leglátványosabb aktorai, fontos, hogy lássuk, miként vannak ráutalva a hétköznapi élet szintjén lezajló demokratizálódási folyamatokra és az intézményi szintű politikai környezetre. A modernizáció első hullámának emancipatorikus politikai célkitűzései a felvilágosodásban gyökereztek. Elsősorban az elnyomás, kizsákmányolás és az egyenlőtlenségek élményéből indultak ki, ennek megfelelően a participáció kiterjesztésére, az igazságossági elvek érvényesítésére és a társadalmi egyenlőségek csökkentésére irányultak. A modernizáció második hullámában – épp a modernitás megváltozott intézményi környezetéből fakadóan – e szenvedések mellett olyan új problémák is megjelentek, melyek az emancipáció klasszikus szemantikájában immár nem voltak megfogalmazhatók. Ezek elsősorban az ontológiai biztonság és az identitás problematikussá válásának hétköznapi élményeiből, valamint a modernitás negatív következményeinek tapasztalataiból erednek, és ennek megfelelő szemantikát és politikát implikálnak. Egyaránt ide sorolhatók az elnyomott identitások és életformák elismertetéséért folyó hétköznapi küzdelmek és a fennálló társadalmi berendezkedés globális következményeit a fenntarthatóság nevében kritizáló mozgalmak (Giddens 1991: 210–223).

Természetesen az életpolitika megjelenése nem érvényteleníti az emancipatorikus politika követeléseit. Sokkal inkább azt lehet mondani, hogy az életpolitika, miközben támaszkodik az emancipatorikus politikára, új kérdésekkel egészíti azt ki. Azokra a területekre fókuszál,

amik a modernitás intézményei – és így az emancipatorikus politika – számára vakfoltban maradnak, és amelyek éppen emiatt problematikusává válnak a cselekvők számára: a környezeti és testi természet társadalmisítására, a globalizációra és az identitás konstrukciójára.¹⁸ A személyesen átélt kontingencia és szorongás élményéből fakadó életpolitika a modernitás első hullámában domináns természettudományos megközelítés helyett visszavezet a morális-metafizikai szemlélethez.¹⁹ Olyan kérdéseket állít központba, amelyek egy pozitivistá megközelítés keretében nem értelmezhetők: miben áll az ember természettel szembeni felelőssége?; mikortól rendelkezik jogokkal a magzat?; mik a technikai fejlődés morális korlátai?; milyen mértékig rendelkezünk saját testünk felett? (Giddens 1991: 227).

E kérdések megfogalmazásának és megvitatásának kiemelt terei a tiszta kapcsolatok, hiszen ezekben van lehetőség olyan mélységű és intenzitású kommunikáció lefolytatására, ami e fundamentális kérdések tisztázásához nélkülözhetetlen. Ebben az értelemben a tiszta kapcsolatok a demokratizáció nélkülözhetetlen előfeltételeinek tekinthetők.²⁰ Az intimitás modern formáinak kialakulása nélkül – amibe egyaránt beletartozik a romantikus, majd a plasztikus szerelem kialakulása – aligha lettek volna kivitelezhető a nyilvánosságban is egyre nagyobb súlyú életpolitikai törekvések. Hiszen a párkapcsolatok demokratizálódása teremti meg annak a lehetőségét, hogy autonóm, reflexív cselekvők jelenjenek meg, akik egyúttal kompetens és aktív állampolgárként képesek eljárni.

Ilyenformán belátható, hogy a demokratizálódás – így a civil mozgalmakra támaszkodó utópikus realizmus is – messzemenőig a párkapcsolatok szintjén azonosítható előfeltételekhez kötött. Ezekben gyakorolhatók be azok az emocionális és kognitív készségek – így az önállóság, a másik elismerése, a felelősségvállalás, az empátia, a türelem, a nyílt kommunikáció és a megértés képessége –, amik nélkül a demokratikus közakaratképzés folyamataiban való részvétel sem képzelhető el. Intimitás és demokrácia e kapcsolatát felismerve az identitáskonstrukció patológiáinak társadalmi-politikai téje is új megvilágításba kerül. Az olyan első látásra privátnak tűnő pszichopatológiák, mint a különféle addikciók, énképzavarok, nem csupán az egyének életére hatnak ki. Minthogy a demokrácia minősége nem kis részben tőlük függ, messzemenőig meghatározzák a társadalom egészének politikai életét is. Eből fakadóan az életpolitikai célkitűzések a demokratikus állampolgári kultúra fenntartása szempontjából is kiemelt fontosságúak (Giddens 1992: 184–203).

A késő modernitás strukturációs folyamatait természetesen nem csupán a mozgalmi és a cselekvők identitáskonstrukciójában döntő szerepet betöltő párkapcsolati viszonyok határozzák meg. Emellett legalább ilyen fontosak a strukturáció hagyományos intézményei, minthogy a legátfogóbb társadalmi változásokat irányított, kontrollált formában mégiscsak

18 Érdekes egy pillanatra összevetni Giddens politikai fenomenológiáját Honnethéval. Mindketten a cselekvők tapasztalatait igyekeznek visszavezetni a politikai cselekvés beindulását, és e tapasztalatokat mindketten igyekeznek differenciáltan megragadni. Igaz, eltérő problémahorizontjuk és hagyományuk okán különböző következtetésekre jutnak. Honneth az elismerésmegvonás különböző formáiból indul ki, Giddens pedig a bizonytalanságból fakadó egzisztenciális szorongásból. Míg az előbbiből a társadalmi konfrontáció következik, addig az utóbbi a reflexív, párkapcsolati identitáskereséshez vezet.

19 Ez magyarázza egyébként a vallási mozgalmak újraéledését és az ezoterikus világmagyarázatok térnyerését is. Ezek ugyanis a maguk keretei között irányt mutatnak e tekintetben.

20 Ezen a ponton – ahogy arra Smith is rámutat – Giddens elemzései közel kerülnek Elias civilizációelméletéhez, amennyiben szintén az affektusok átalakulásával magyarázzák a strukturális átalakulásokat. Igaz ugyanakkor, hogy Eliasszal szemben Giddens sokkal kevésbé veszi a fáradságot részletekbe menő társadalomtörténeti elemzésekre (Smith 1997).

itt lehet kivitelezni. Ez irányítja a figyelmet az állami intézmények irányába, nekünk szegezve a kérdést: hogyan járhat el progresszíven az állam, vagyis milyen adekvát választ adhat a késő modernitás kihívásaira? A fennálló keretek jobbítására törekvő radikális politika gondolata egyidejű a felvilágosodással, hasonlóképpen az – arra válaszként csaknem azonnal megjelenő – politikai konzervativizmushoz. A modernitás első hullámában kialakult jobb- és baloldalra oszló politikai erőter napjainkban ugyanakkor gyökeres változásokon esik át. A első modernitás átalakulásai – ahogy azt Giddens *Túl bal- és jobboldalon* (Beyond Left and Right, 1995) című könyvében részletesen bemutatja – értelemszerűen nem hagyják érintetlenül e központi fontosságú intézményrendszert sem.²¹ A pártpolitikának óhatatlanul alkalmazkodnia kell a poszttradicionális, globalizálódó, életpolitikai célok mentén szerveződő, mesterséges kockázatok, patológiák és újraéledő fundamentalizmusok által fenyegetett új társadalmi konstellációhoz (Giddens 1995: 1–7).

Az alkalmazkodás ugyanakkor csaknem a felismerhetetlenségig átrajzolta a klasszikus ideológiai irányzatok karakterét. A programjukat eredetileg a progresszió ellenében megfogalmazó, a tradíciók és a fennálló viszonyok mellett kiálló régi típusú konzervatív pártok mára elvesztették tömegbázisukat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy el is tűntek volna: többféle irányba elindulva, átalakultak. A konzervativizmus eszmei magját az elsősorban Oakeshott nevével fémjelzett filozófiai konzervativizmus vitte tovább. Ezen irányzat álláspontja szerint a konzervatív gondolkodás három fogalmi pilléren nyugszik: a tekintélyen, a hűségen és a hagyományon. Az e fogalmaknak tulajdonított kiemelt szerep egyaránt attól a döntéstől függ, hogy a bejáratott, ismert eljárásokat előnyben részesítjük-e az újakkal szemben. E dilemmához a 20. századi gondolkodás olyan klasszikusai, mint Wittgenstein vagy Gadamer, egyaránt a filozófiai konzervativizmust alátámasztó érveket sorakoztattak fel, mondván: sem nyelvhasználat, sem megértés – vagyis semmilyen értelemben vett ráció – nem lehetséges tradíció nélkül. Ebben az értelemben a konzervativizmus melletti döntés filozófiai antropológiai érvekkel támasztható alá (Giddens 1995: 22–30).

A neokonzervativizmus kiindulópontja az a belátás, hogy a kapitalizmus és a képviselői demokrácia nélkülözhetetlen intézményrendszerre vált, ennek megfelelően – a hagyományhoz tartozóként – megvédendőnek minősül. Ebből azonban szerintük – szemben a liberális állásponttal – nem következik az, hogy a piacgazdaság és a képviselői demokrácia intézményei az egyetlen értékke vagy önértékké váltak volna. Hiszen ezek az intézmények egyúttal az értelmes, morális tartalommal megtöltött élet felszámolásának irányába is hatnak. Ezt a tendenciát pedig, amennyire lehetséges, ellensúlyozni kell a terjeszkedés megakadályozása, az érintetlen közösségek védelme, a hagyományos társulási formák fenntartása, valamint az ebből a szempontból képviselt morális kritika révén. Ilyenformán a következetes neokonzervativizmus paradox helyzetbe került: egyfelől elfogadja a szabadpiaci mechanizmusok nélkülözhetetlenségét, másfelől azokra veszélyként is tekint (Giddens 1995: 30–45).

21 A Giddens korai politikaelméleti fejtegetéseit ért bírálatok közül alighanem kiemelkedik David Held elemzése. Szerinte a giddensi társadalomelméletet, amennyiben politikai következtetéseket kívánunk levonni belőle, egyaránt ki kell bővíteni egyrészt a jogok (feltéve a kérdést, hogy vajon mit is jelent a „jog” a modernitásban?), másrészt az állam karakterének (feltéve a kérdést, hogy a modernitás különböző sajátosságai vagy a kapitalizmus határozza-e azt meg döntő módon?), harmadrészt a különböző ideológiák relevanciájának (feltéve a kérdést, hogy mit jelent ma konzervatívnak, liberálisnak, szocialistának lenni?) elmélyültebb elemzése irányába (Held 1989: 177–184). Egyebek mellett az e bírálatban felvetett kérdéseket válaszolja meg Giddens a *Túl bal- és jobboldalon* című könyvben.

Ebből a paradoxonból – ahogy az a különböző, magukat konzervatívnak tekintő pártok gyakorlatából kiderül – két irányba vezet út: vagy a tradíciók védelme, vagy a piaci elvek hangsúlyozása felé. Az előbbi túlhangsúlyozása a hagyományok kritikátlan, dogmatikus védelméhez, vagyis fundamentalizmushoz vezet. Az utóbbira való fókuszálás pedig a szabadpiaci elvek kritikátlan érvényesítését eredményezi (Giddens 1995: 46–50). Végző soron mindkét pálya szembefordul a filozófiai konzervativizmus alapértékeivel: az előbbi a pragmatikus mérlegelés lehetőségét számolja fel, az utóbbi a hagyományok tiszteletét egyfajta szabadpiaci radikalizmusban oldja fel.

Ez utóbbi konzervatív stratégia meglehetősen új fejlemény, hiszen a radikális politika hagyományosan a politikai baloldalhoz kötődik. A baloldali ideológiák abból a történetfilozófiai premisszából indultak ki, hogy a fennálló kapitalista termelési viszonyokon nyugvó berendezkedés inherens önellentmondásai miatt meghaladandó társadalomfejlődési stádiumként értelmezhető. A meghaladás irányát tekintve a baloldali politikai erők két táborra szakadtak: a képviselői demokrácia keretei között lefolytatandó fokozatos reformokban hívó szociáldemokratákra, illetve a forradalmi átalakulásban hívó kommunistákra. Előbbiek a nyugat-európai jóléti államokban, utóbbiak a kelet-európai államszocialista rendszerekben váltak történeti valósággá. Az államszocialista rendszerek bukása után a jóléti állam modellje maradt az egyetlen baloldali alternatíva. Azonban ez a – jobboldal által kialakulása óta támadott, és a késő modernitás kiteljesedésével, új problémákkal is szembenézni kénytelen – berendezkedés is fokozatosan defenzívába szorult. Célja, a progresszió új útjainak felderítése helyett, egyre inkább a kiharcolt szociális jogok, a kiépült társadalombiztosítási intézmények védelme lett. Ilyenformán a baloldal alapvetően konzervatív pozícióba szorult (Giddens 1995: 51–77).²²

A jobb- és baloldali ideológiák progresszióhoz való viszonyának zavarai sok szempontból jelzésértékűek. Azt fejezik ki, hogy a késő modernitás viszonyai között a korai modernitásban létrejött megkülönböztetések kevésbé tarthatók. A választóvonal immáron nem az *ancien régime* védelme és a megdöntése között húzódik, hanem a reflexivitás meglétében vagy hiányában. A reflexivitás politikai intézmények szintjén való megjelenítésével van lehetőség a mesterséges kockázatok, a globalizáció és az életpolitika újszerű kihívásaival adekvát módon szembenézni. Az e kihívásokhoz igazodni kívánó politikai intézményeknek mindekelőtt a direkt kontroll eszméjéről kell lemondaniuk. Minthogy a politikusok immáron nem rendelkeznek megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel, ezért rendelkezéseik automatikus elfogadására sem számíthatnak. Amit tehetnek, az nem más, mint hogy belátják, a politika csupán egy a cselekvő által figyelembe vett szakértői rendszerek közül, így a politikusoknak csupán arra van lehetőségük, hogy reflexió, vagyis a kockázatbecslő kalkulások szintjén próbálnak meg hatást kiváltani. Ebben egyaránt beletartozik a szakértelemhez való hozzáérés feltételeinek megteremtése, a cselekvési alternatívák terének kitágítása, az autonómia és a reflexivitás fejlesztése, a politikai legitimitás decentralizált döntési mechanizmusokhoz való hozzákapcsolása. Ezt a cselekvők reflexív autonómiáját nem csupán tiszteletben tartó, de egyenesen arra építő, a direkt utasítás helyett a kívánt hatás cselekvők általi létrehozásának előfeltételeire irányuló eljárást nevezük „generatív politikának” (Giddens 1995: 92–97).

²² Ennek ellenére Giddens a napi politika szintjén mégis a baloldalban talált szövetségesre. Minthogy ők voltak azok, akik a leginkább fogékonyan mutatkoztak kordiagnózisára, ezért konkrét – szociológiai szempontból kevésbé érdekes, és éppen ezért a dolgozatban részletesebben nem is tárgyalt – politikai elemzése is hozzájuk kapcsolódottak (Giddens 1998, 2007).

A generatív politika kereteinek megteremtéséhez a képviseleti demokrácia demokratizálására van szükség, a demokrácia dialogikus, deliberatív aspektusának erősítésére. Ennek révén lehetséges ugyanis a hétköznapi élet reflexivitása és az intézmények szakértői tudása között kapcsolatot létesíteni, melyből kölcsönösen profitálhatnak a felek. A demokrácia demokratizálásának elsődleges terepe a magánélet, vagyis a tiszta kapcsolatok és a család. Itt nyílik lehetőség az alapvető állampolgári kompetenciák elsajátítására, a szakértői tudás értékelésére és a releváns problémák kijelölésére. Az intim kapcsolatok mellett a dialogikus demokrácia kiemelt helyszínei a civil szervezetek, mozgalmak, önszervező csoportok. Ezekben egyfelől az állampolgárok által azonosított problémák kifejezésére, másfelől megoldásuk megkísérlésére van lehetőség. A demokratizálódás harmadik fontos helyszíne az olyan formális szervezetek, mint a munkahely vagy a különféle szakértői rendszerek, hatóságok. A dialogikusság elvének ezekben történő elterjesztése – más szóval a szakértői rendszerek „kinyitása” – egyfelől az intézmények reflexivitását és ezáltal hatékonyságát növeli, másfelől a cselekvők beléjük vetett bizalmát. Végül a demokratizálódás negyedik helyszíne a nemzetállamokat egymáshoz kapcsoló szervezetek világa. Ezekben dől el, hogy a globális problémák békés dialógus keretében történő rendezése, vagy pedig a fundamentalizmusok által fűtött konfliktusok válnak dominánssá (Giddens 1995: 12–124).

A dialogikus demokrácia e különböző szintereken jobbra potenciálként, mintsem aktualitásként van jelen. Ennek elsősorban az az oka, hogy azok a szolidaritási formák, melyeken alapulhatnak – a kölcsönös elismerésen alapuló, uralommentes kommunikáció, a civil társadalomhoz szükséges nagyvonalúság, a szervezeti átláthatóság és a kozmopolita perspektíva –, kevésbé terjedtek el. Helyettük olyan inadekvát (fundamentalista) és ebből fakadóan nemritkán patológikus együttélési viszonyok vannak többségben, melyek a késő modernitás kihívásaival való megküzdés kudarcait jelzik. A dialogikus demokrácia megvalósulását másfelől hatalmi egyenlőtlenségek akadályozzák. A dialógus implicit előfeltétele ugyanis az egyenlőség egy olyan minimális szintje, aminek talaján a felek egyaránt autonóm cselekvőként léphetnek fel. Ezen a ponton a demokrácia kérdése a materiális egyenlőségek csökkentésének lehetőségére vonatkozó kérdéshez és a jóléti állam belső ellentmondásainak tisztázásához vezet (Giddens 1995: 124–133).

Bár napjainkban a jóléti állam védelmezőjének szerepét a baloldal vállalja magára, ez nem jelenti azt, hogy annak kialakulása is kizárólag hozzá kötődne. Az állam gazdasági intervenciójának első hullámát a 19. században a tradicionális szolidaritási viszonyok felbomlásának ellensúlyozása motiválta. Erre az időszakra vezethető vissza a jóléti állam első fontos sajátossága: a piacgazdaság logikája szerint szerveződő társadalom működéséhez a munkásság életkörülményeinek javítása révén történő hozzájárulás. Az állami intervenció ugyanakkor igazán az első világháború idején teljesedett ki. Ahogy az iparosított háború követelményeinek igyekeztek megfelelni a nemzetállamok, úgy volt egyre nagyobb szükség a centralizált gazdasági koordinációra. Erre az időszakra vezethető vissza a jóléti államok második fontos sajátossága: a nemzetállami szolidaritástól való elválaszthatatlan kapcsolat. Végül a két világháború között a nagy gazdasági világválsággal járó tömeges munkanélküliség adott újabb lökést az állami intervenciónak. Ekkortól vállalta fel az állam a nemzeti gazdaság működését irányító szerepet, kijelölve a jóléti állam harmadik specifikumát: a társadalombiztosítás formájában megjelenő kockázatmenedzseri és kockázat-úraelosztó funkciót (Giddens 1995: 133–139).

A második világháború utáni jóléti állam tehát három központi fogalom – munka, szolidaritás és kockázat – köré szerveződött. A késő modernitásban azonban ezek mindegyike elvesztette egyértelműségét. A munka egyfelől – ahogy a nők is kereső foglalkozást vállaltak – elvesztette a családi munkamegosztás hagyományos modelljébe való beágyazottságát. Másfelől – ahogy az atipikus foglalkoztatási formák elterjedtek – a munka kötött rendje is feloldódott. A nemzeti keretekbe ágyazódó szolidaritás egyfelől – ahogy a nemzetállam egyre kisebb kontrollt volt képes gyakorolni a gazdasági folyamatok felett – a globalizáció, másfelől – ahogy az állampolgárok egyre kritikusabbá válnak a nemzet nagy narratívájával szemben – a reflexivitás elterjedése okán egyaránt gyengült. Ezt a tendenciát tovább erősítette a szolidaritás másik forrásának, az osztályszerkezetnek az átalakulása is. Az osztályhoz tartozás tapasztalata mindenekelőtt megszűnt kollektív lenni, ahogy az életutak individualizálódtak. Ez egyfelől megjelenik abban, hogy az életút különböző szakaszaiban más-más osztályokhoz tartozhat az egyén, másfelől abban, hogy fogyasztási szokásai révén maga fejezheti ki osztályidentitását. Mindezeknek megfelelően az osztálytudat többé nem egy – generációról generációra öröklődő – csoport-hovatartozáson alapul, hanem az egyéni lokális élethelyzetten. Ebből fakadóan a felmerülő kihívások sem a kollektív érdekérvényesítés, hanem az egyéni reflexivitás logikájához igazodnak (Giddens 1995: 139–144).

A munka és a szolidaritás fogalmai körül támadó bizonytalanságok a jóléti állam egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló célkitűzéseinek zátonyra futását jelzik. A materiális redistribúcióhoz fűzött abbéli remények, hogy annak segítségével a társadalmi különbségek eliminálhatók, hiú ábrándnak bizonyultak. Ahogy azt nemzetállami szinten az „underclass” rétegek, valamint globális szinten a „harmadik világ” fennmaradása jelzi, a gazdasági növekedés nem csökkentette automatikusan a társadalmi osztályok, illetve a centrum- és perifériaországok közti távolságot. Mindebből azonban nem következik, hogy a jóléti állam redistribúciós logikája mint olyan vallott volna kudarcot. A kockázatok újraelosztása tekintetében a második világháború utáni jóléti állam jelentős sikereket ért el. A társadalombiztosítási rendszerek az olyan kiszámítható kockázatokat, mint az ideiglenes munkanélküliség, a gyermekkor, az időskor, a betegség, hatékonyan kezelik. A késő modernitásra jellemző, különlegesen veszélyes, kis valószínűségű mesterséges kockázatok azonban olyan új kihívások elé állítják a jóléti államokat, amiket csakis a nemzetállami keretek felett lehetséges kezelni (Giddens 1995: 144–150).

Ezek a kockázatok a modernitás reflexívvé válásával a hétköznapi élet konstitutív elemévé váltak. Megjelennek a fogyasztási szokásokban és az életmód legapróbb részleteiben. Ez teremt lehetőséget a jóléti politika új, „pozitív” típusának a kialakítására. A pozitív jóléti politika a generatív politika elvein nyugszik, a korlátozás helyett alternatívákat teremt, továbbá nem csupán emancipatorikusan, hanem életpolitikailag is tudatos. A klasszikus jóléti politikával szemben, ami reaktív volt, vagyis megtörtént károkat ellensúlyozott, a pozitív jóléti politika proaktív. Erre azáltal nyílik lehetőség, hogy a cselekvők kockázati kalkulálásának szintjén hat, így a károk ellensúlyozása helyett azok megelőzésére irányul. A jóléti politika ilyenén átértelmezése több szempontból is adekvát válasz a késő modernitás kihívásaira. Egyfelől flexibilis, a folyton változó kockázatokhoz igazítható. Másfelől azáltal, hogy a cselekvőkre, mint autonóm ágensekre épít (életpolitikailag tudatos), olyan problémákat is kezelni képes, amelyek kezelésére a pusztán strukturális szempontok szerint eljáró emancipatorikus jóléti

politika alkalmatlan.²³ Végül pedig – felmentve a jóléti államot a rá irányuló legfontosabb jobboldali vádtól, miszerint az egyre inkább finanszírozhatatlan – költséghatékony (Giddens 1995: 151–155).

Természetesen a pozitív jóléti politika elsősorban hosszú távú eredményekkel kecsegtet, ami jogos hiányérzetet kelt az olyan azonnali kezelést igénylő szükségletek esetében, mint amelyek például az ideiglenes vagy hosszan tartó szegénység során felmerülnek. Ezért a pozitív jóléti politikát komplementer szerepben kell alkalmazni. Azokban az esetekben, amikor nem a problémák lokális kezelése, hanem okuk felszámolása révén a problémák megszüntetése a cél. A pozitív jóléti politika nélkül az olyan – megoldás reménye híján, csupán folyamatosan kezelt – problémákra, mint amilyenek a társadalmi egyenlőtlenségek és ezzel együtt az underclass, a harmadik világ növekedése, sem található hatékony megoldás. Ezek hiányában hiábavaló minden pusztán materiális segítyezés formáját öltő emancipatorikus jóléti politika, ami csupán a probléma megoldásának elnapolására képes. Az emancipatorikus és életpolitikai szempontokat egyesítő, az egyenlőtlenségek csökkentését célul kitűző jóléti politika ilyenformán elsősorban a szegénységben élők reflexivitásának és autonóm cselekvési képességének növelésére helyezi a hangsúlyt. Ennek egyaránt eszköze a közösségi önszolgáltató csoportok létrehozása, a szegénység problémáira szakosodott szakértői rendszerek kialakítása és bekapcsolása a folyamatba, a szegénységből fakadó kockázatok és ártalmak minimalizálása, az egzisztenciális kérdésekkel való szembenézés feltételeinek javítása, a nemi egyenlőtlenségek csökkentése és a család elnyomó tendenciáinak megfékezése (Giddens 1995: 156–163).²⁴

Hasonlóképpen képzelhető el a jóléti állam arculatváltása az olyan régi problémák kezelésében is, mint az erőszak,²⁵ és az olyan új problémák esetében, mint a poszttradicionális állapot egzisztenciális kihívásai vagy a környezetvédelem²⁶ kérdései. Az állami segítségnyújtásnak a lokális problémamegoldás mellett a cselekvőket kell segítenie abban, hogy maguk találjanak kiutat. Ez a törekvés fejezi ki ma a radikális politika kereteit, túlmutatva a „jobb- és baloldali” megkülönböztetésen. Az ilyen értelemben vett radikalizmus egyúttal a késő modernitásban rejlő univerzális etikai potenciál kiaknázásának záloga is. Ahogy a globalizációval a világ összes országa egy közös térben találja magát, a nemzetállamok minden

23 Három példát említ ezen a ponton Giddens: az olyan életformához kötődő betegségek megelőzését, mint például a rákos megbetegedések, a közúti balesetek kockázatainak kezelését és a házasság felbomlási esélyének csökkentését. Belátható, hogy mindhárom esetben nemcsak hogy hatalmas társadalmi költségekkel jár a reaktív jóléti politika, melyekhez képest eltörpül a preventív, pozitív társadalompolitika ára, hanem ráadásul ezzel szemben sokkal kevesebb haszonnal is kecsegtet (Giddens 1995: 154).

24 Természetesen nem a tartós szegénységben élők a jóléti társadalmak egyetlen hátrányos hatalmi pozícióban lévő csoportja. A gazdasági érdekkonfliktusok mellett – arra részben ráépülve – számos további törésvonal jellemzi a késő modern társadalmakat, melyek ugyanúgy létrehozhatnak pozitív jóléti politikára szoruló társadalmi csoportokat. E törésvonalak közül kiemelkedik négy, ami a mindennapi nyilvánosságbeli vitákban is központi szerepet játszik: a generációk, a nemek, a családon belüli és a munkahelyi pozíciók közti ellentétek (Giddens 1995: 168–173).

25 Az erőszak – legyen szó akár az államon belüli, akár az államok közötti formájáról – mindig a dialógus alternatívájaként merül fel. Ennek megfelelően a generatív jóléti politika célja e tárgyban a dialógus esélyeinek növelésére irányul (Giddens 1995: 229–245).

26 Az ökológiai kérdések talán minden más globális problémánál nyilvánvalóbban tárják elének az emberiség egészére kiterjedő kockázatközösség tapasztalatát. Ennek megfelelően – ahogy a hétköznapi cselekvésekbe beágyazódnak – egyedülálló lehetőséget teremtenek a kultúrákon átívelő univerzális értékek kialakítására (Giddens 1995: 227–228). Emellett persze mindennél sürgetőbb gyakorlati kihívásokat is teremtenek (Giddens 2009).

korábbinál több „másikkal” kerülnek kapcsolatba. Ennek következménye a kulturális sokszínűség, a relativizmus tapasztalata, a saját kultúra megkérdőjelezhetetlen mivoltába vetett hit megingása. Az inkompenzálható értékek mentén szerveződő tradíciók találkozása egyaránt magában hordozza a – kultúrák érvényességét hatalmi kérdéssé konvertáló – fundamentalizmushoz való visszamenekülés, valamint az – elfogadáson és a dialóguson alapuló – kozmopolitanizmushoz való előremenekülés lehetőségét.

Annak ellenére, hogy jelen pillanatban nyitott kérdés, melyik tendencia válik uralkodóvá, a késő modernitás sajátosságai alapján mégis van ok a bizakodásra. A globalizáció ugyanis nem csupán sok „másikkal” létesít kapcsolatot, hanem egyúttal a nagy veszélyű, kis valószínűségű kockázatok révén közösséget is teremt. A világtörténelem során először szolgáltat kézzelfogható empirikus bázist az emberiség fennmaradásából levezethető olyan univerzális értékek megalapozására, mint a jelen és jövőbeli emberi élet szentsége, valamint a másság toleranciája.²⁷ Ilyenformán a késő modernitásban – a végzetes kockázatok mellett – egyúttal a meghaladhatatlannak hitt konfliktusok megoldásának lehetősége is benne rejlik. Az, hogy ez utóbbi forgatókönyv valósuljon meg, egyebek mellett a szociológiai reflexió tétjét is kiejelőli (Giddens 1995: 246–253).

Hivatkozott irodalom

- Beck, Ulrich (1997): How Modern is Modern Society? In *Anthony Giddens Critical Assessments*. Christopher G. A. Bryant és David Jary (szerk.). London: Routledge.
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1992): *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1995): *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1998): *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity. [Magyarul: *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Budapest: Agóra Marketing, 1999.]
- Giddens, Anthony (2007): *Over to You, Mr. Brown*. Cambridge: Polity. [Magyarul: *Őn jön, Mr. Brown! Hogyan nyerhet negyedszer is a Munkáspárt*. Budapest: Gondolat, 2007.]
- Giddens, Anthony (2009): *Politics of Climate Change*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (2013 [1994]): Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika* (82): 55–95.
- Held, David (1989): Citizenship and Autonomy. In *Social Theory of Modern Societies. Anthony Giddens and His Critics*. David Held és John B. Thompson (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 162–184.
- Sik Domonkos (2013a): Giddens társadalomelmélete. *Társadalomkutatás* (31)1: 55–71.
- Simmel, Georg (1973 [1917]): A nagyváros és a szellemi élet. In uő. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Smith, Dennis (1997): Modernity, Postmodernity and New Middle-Ages. In *Anthony Giddens Critical Assessments*. Christopher G. A. Bryant és David Jary (szerk.). London: Routledge, 20–35.
- Thrift, Nigel (1984): Bear and Mouse or Bear and Tree? Anthony Giddens' Reconstitution of Social Theory. *Sociology* 19(4): 609–623.

²⁷ Ahogy arra Tomlinson rámutat, Giddens kissé előreszalad a következtetésekben, amikor – tudásszociológiai konklúzióként – a strukturális tényezők globalizálódásáról a cselekvők fenomenológiai szintjének globalizálódására is következtet. A képlet azonban ennél összetettebb, hiszen a fenomenológiai szintet a lokális és globális élmények egyidejű, nemritkán konfliktusos feldolgozása határozza meg. Ez alapján pedig naivitásnak tűnik azt gondolni, hogy a struktúrák globalizálódása univerzális értékek kialakulását alapozhatja meg (Tomlinson 1997).